

Reflexivity in Social Sciences: A Review Article

Shakila Moradi¹, Zahra Salmanzade², Ali Ruhani^{3*}

1. Ph.D. Candidate in Sociology, Department of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran; shakila929moradi@gmail.com
2. M.A. in Psychology, Islamic Azad University of Marvdasht, Marvdasht, Iran; zahralsalmanzade95@gmail.com
- 3*. Associate Professor, Department of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran (Corresponding Author); aliruhani@yazd.ac.ir

Review Article

Abstract

Background and Aim: Throughout history, research and discussions concerning human beings have consistently been subjects of ongoing debate and controversy. In this context, social sciences have taken on the responsibility of studying and investigating human behaviors and actions. Given the inherent creativity of humans, achieving entirely reliable knowledge in this field remains a significant question. Furthermore, the social sciences themselves face limitations and biases resulting from the researcher's involvement. Consequently, numerous thinkers have critiqued this process and sought to develop alternative approaches for assessing the credibility of scientific inquiry within sociology.

Methods and Data: The reflexivity method is considered one of the most efficient and innovative approaches in the field of sociology. By employing this method, social science researchers not only study the people, also studies himself/herself. To elucidate this method, key theoretical sources were reviewed through documentary analysis, with a focus on outlining the stages and applications of reflexivity in field research.

Findings: This section outlines the main techniques of reflexivity in field research, drawing on Bourdieu's theory and the work of Mathner and Doucett. Specifically, it demonstrates how social science researchers, by utilizing reflexivity, must account for: 1. their personal interests, 2. emotional influences, 3. the organizational and institutional contexts shaping their work, and 4. their personal and academic biography in relation to the research. The goal is to prevent these conditions and contexts from undermining the research's credibility.

Conclusion: Reflexivity enables researchers to critically assess and strengthen sociological inquiry by recognizing and addressing potential biases. Ultimately, researchers utilizing this approach aim to strengthen the validity of their findings.

Keywords: Reflexivity method, Duality logic, Dualism logic, Dialogical logic, Science production in sociology.

Key Message: Reflexivity represents one of the most recent advancements in validating qualitative research. By critically examining personal, organizational, and structural assumptions, researchers employing this method aim to enhance the credibility of their studies and present more reliable findings.

Received: 16 November 2023

Accepted: 06 May 2024

Citation: Moradi, S., Salmanzadeh, Z., & Ruhani, A. (2025). Reflexivity in Social Sciences: A Review Article. *Journal of Social Continuity and Change*, 4(1), 159-176. <https://doi.org/10.22034/JSCC.2023.19667.1065>

Extended Abstract

Introduction

Is the scientific research process entirely rational? A brief exploration of the history of both natural sciences and the humanities reveals that scientific researchers have played various roles in producing scientific knowledge. These roles are influenced by their social, cultural, and political backgrounds, as well as their mental and physical limitations, individual or collective creativity, and academic, national, familial, and other capabilities. As a result, many researchers are trying to apply the "reflexivity" method in their research to produce objective knowledge. However, methodological discussions concerning reflexivity remain underdeveloped and lack a systematic and precise design. Indeed, rethinking how science is produced in the social sciences, along with recognizing science's inherent biases, has led social science thinkers to question and reassess their constructed knowledge. To reduce ambiguity, they have sought to develop a method of critical self-reflection, aiming for their constructed knowledge to achieve the necessary objectivity.

Methods and Data

The method used in this research is a documentary study. The documentary research method is considered as a comprehensive approach that enhances other qualitative methods in social science research. In this method, the researcher collects data regarding actors, events, and social phenomena from various sources and documents. Importantly, a significant portion of theoretical research in sociology relies on the documentary method. The steps for implementing the documentary method are: 1) Choose a topic, set objectives, and formulate questions. 2) Conduct exploratory research and review relevant literature. 3) Select a theoretical approach. 4) Gather resources, sample data, and apply source examination techniques. 5) Process, write, and report.

Findings

Bourdieu argues that for social science to be considered an objective science, social scientists themselves should be studied as subjects, similar to the way social actors and their behaviors are examined. His reflexive sociology posits that the behaviors and biographies of sociologists should be analyzed in relation to their subjects. Indeed, according to Bourdieu, reflexive sociology acts as an epistemological tool for sociologists to avoid bias since they often attribute their own intentions and subjectivity to those they study. To this end, through reflexive sociology, Bourdieu aims to shift the focus from the object to the subject and to minimize the biases that pervade sociology, thereby controlling and strengthening the science of sociology. In this move from object to subject, Bourdieu identifies three types of biases that researchers must overcome:

- 1) The first type relates to the researcher's personal identity, encompassing factors such as gender, class, nationality, and ethnicity. These biases are considered the least perilous.
- 2) The second type concerns the researcher's position within the intellectual field, which is distinct from their broader position in social space. Bourdieu argues that each discipline possesses its own traditions, characteristics, ambiguities, habits of thought, and generalized beliefs.
- 3) The third type pertains to the bias of schooling. According to Bourdieu, the most significant source of prejudice lies in the sociologist's necessary adoption of a scholastic stance to study society. This leads researchers to misinterpret the social field not as a set or network of practical actions occurring in specific times and places (as social actors experience it), but as an interpretive puzzle to be solved.

Collectively, these biases influence researchers. Bourdieu suggests that, like a fish unaware of the water it swims in, researchers are often blind to these biases. This is because these biases are embedded within the structure of the social process even before the research is designed or begins. However, Bourdieu asserts that his sociology, equipped with its own tools, will critically examine itself and avoid these biases. Generally, to achieve this, methodological sensitivities must be applied to the following areas:

- 1) The social position of the researcher and their emotional reactions;
- 2) The personal and academic biography of the researcher;
- 3) The organizational or institutional context surrounding the researcher.

Conclusion and Discussion

The process of producing science has consistently been a subject of scholarly debate. Meanwhile, the issues of objectivity and validity, or credibility in qualitative research are of significant importance to the development of social sciences. In this context, given that the subject of social sciences is human beings, and understanding and studying humans is considerably more complex, the production of science in this field faces many more challenges. Furthermore, in social science research, the subject and the object share the same existence and possess the capacity for creativity and rationality. Consequently, the difficulties in producing valid science in this area become increasingly evident. As a result, many researchers have developed various control and examination methods to address this problem.

Despite the diverse methods developed, methodologists and philosophers of science in the social sciences have continued to provide sharp critiques of science production in this field. Notable among these critics are Denzin, Atkinson, Hammersley, and Bourdieu. These researchers and scientists all highlighted the role of the researcher and their influence on the science they produce, arguing that the relationship between the research subject and object requires re-evaluation. In this regard, they posited that the science of sociology should critically examine itself using its own tools to eliminate potential dominating biases. For this reason, many of these researchers emphasized the importance of reflexivity in social science production and aimed to develop it further. By employing this method, the social scientist can achieve greater control over their knowledge production and continuously study and evaluate themselves alongside the individuals they study. Consequently, the science they produce gains greater credibility because their study involves self-examination.

Ethical Considerations

Compliance with Ethical Guidelines

All ethical considerations, including confidentiality, trustworthiness, citation accuracy, respect for contributors, adherence to ethical data collection standards, and participant privacy have been taken into account by the researchers.

Acknowledgments

Not applicable.

Funding

The authors did not receive support from any organization for this work.

Authors' Contributions

Shakila Moradi: Writing – review & editing.

Zahra Salmanzadeh: Writing – review & editing.

Ali Ruhani: Idea, Writing – review & editing.

Conflicts of Interest

The authors declare no conflict of interest.

Author's ORCID

Shakila Moradi: <https://orcid.org/0009-0000-1924-031X>

Zahra Salmanzadeh: <https://orcid.org/0009-0007-8393-4990>

Ali Ruhani: <https://orcid.org/0000-0001-9146-6436>

بازاندیشی در علوم اجتماعی: یک مطالعه مروری

شکیلا مرادی^۱، زهرا سلمانزاده^۲، علی روحانی^{۳*}

۱- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران؛ shakila929moradi@gmail.com

۲- دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد روانشناسی، دانشگاه آزاد مرودشت، مرودشت، ایران؛ zahrassalmanzade95@gmail.com

۳- دانشیار جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول)؛ aliruhani@yazd.ac.ir

مقاله مروری

چکیده

زمینه و هدف: تحقیق و گفتگو پیرامون انسان همواره در طول تاریخ محل بحث و مناقشه بوده‌است. علوم اجتماعی در این میان مسئولیت مطالعه و بررسی رفتارها و کنش‌های انسانی را داشته‌است. به دلیل قابلیت کنشگری خلاقانه انسان در کنار فعالیت‌های عقلانی وی، حصول شناخت کامل در این حوزه بسیار مورد تردیداست. از جانب دیگر علوم اجتماعی نیز به نوبه خود محدودیت‌ها و اریب‌هایی در خود نهفته دارد که مربوط به نقش محقق در تحقیق است. به همین دلیل اندیشمندان زیادی به این روند انتقاد کردند و سعی نمودند انواع متفاوتی از روش‌های سنجش اعتبار علم در جامعه‌شناسی را ابداع نمایند.

روش و داده‌ها: روش بازاندیشی از جمله کارآمدترین و جدیدترین روش‌ها در عرصه جامعه‌شناسی به شمار می‌رود. با کاربرد این روش محقق علوم اجتماعی علاوه بر مطالعه افراد تحت مطالعه خود، خودش را نیز مطالعه می‌کند. برای معرفی این روش، به اصلی‌ترین منابع از طریق یک مطالعه اسنادی مراجعه شد و سعی شد شیوه‌ها و مراحل بازاندیشی در مطالعات میدانی ارائه شود.

یافته‌ها: در این بخش سعی شد با استفاده از نظریه بوردیو و پژوهش مائتر و دوث تکنیک‌های اصلی بازاندیشی در پژوهش‌های میدانی تشریح شود. در این مسیر سعی شد نشان داده شود که پژوهشگر علوم اجتماعی با استفاده از روش بازاندیشی چگونه می‌بایست ۱. علائق‌اش، ۲. عواطف‌اش، ۳. زمینه‌های سازمانی و نهادی که بر وی تأثیر می‌گذارند و ۴. زندگی‌نامه شخصی و دانشگاهی‌اش را در رابطه با موضوع تحقیق مورد بررسی قرار دهد و اجازه ندهد که این بسترها و علل بر اعتبار پژوهش وی خللی وارد کند.

بحث و نتیجه‌گیری: در روش بازاندیشی پژوهشگر علوم اجتماعی تلاش می‌کند تا پژوهش اجتماعی خود را پیش از هر چیز کنترل کند، قوی‌تر سازد و بر اریب‌هایی که به صورت بالقوه بر آن حاکم‌اند، فائق آید. درواقع محققان در اینجا سعی می‌کنند اعتبار پژوهش خود را ارتقا بخشند. امروزه اکثر رشته‌های علوم اجتماعی سعی می‌کنند در پژوهش‌های کیفی از این روش استفاده کنند.

واژگان کلیدی: روش بازاندیشی، منطق دوگانگی، منطق دوگانه‌انگاری، منطق رابطه‌ای، تولید علم در جامعه‌شناسی.

پیام اصلی: روش بازاندیشی به‌عنوان یکی از جدیدترین روش‌های اعتباریابی در پژوهش‌های کیفی است. در این روش محقق سعی می‌کند اعتبار پژوهش خود را با زیرسوال بردن پیش‌فرض‌های شخصی، سازمانی و ساختاری ارتقا دهد و پژوهشی با یافته‌های معتبرتر ارائه کند.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۵

ارجاع: مرادی، شکیلا؛ سلمانزاده، زهرا؛ روحانی، علی (۱۴۰۴). بازاندیشی در علوم اجتماعی: یک مطالعه مروری، تداوم و تغییر اجتماعی، ۱(۱)، ۱۷۶-۱۵۹.

<https://doi.org/10.22034/JSCC.2024.20878.1094>

مقدمه و بیان مسأله

آیا فرایند پژوهش علمی فرایندی کاملاً عقلانی است؟ با اندکی مکاشفه در تاریخ تکوین علوم (چه علوم طبیعی و چه علوم انسانی) این امر آشکار می‌گردد که پژوهشگران علمی براساس زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، یا براساس محدودیت‌ها و قابلیت‌های روانی و جسمی‌شان، یا براساس خلاقیت‌های فردی، جمعی یا امکانات دانشگاهی، ملی، خانوادگی و ... متفاوت، به‌طور متفاوتی در تولید معرفت علمی نقش داشته‌اند. بر همین اساس، مفهوم پژوهشگر غائب یا بی‌طرف مورد پرسش قرار گرفت و بسیاری از مفروضات روش‌شناختی سابق مبنی بر این که محقق، روش او، داده‌هایش و ... امور مجزایی هستند مورد بازبینی و بازاندیشی قرار گرفتند. در نتیجه فرایند تحقیق اجتماعی به‌جای این که فرایندی خنثی، بی‌طرف، مکانیکی و غیرزمینه‌مند^۱ محسوب شود، فرایندی زمینه‌محور و محقق‌محور به‌شمار می‌رفت که در آن، محقق از دنیای اجتماعی مورد تحقیق خود جدا نیست و تحت‌تأثیر امور شخصی، بین‌شخصی، نهادی، پراگماتیک، عاطفی، نظری، معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی خاص قرار دارد (Mauthner & Doucet, 2003). آگاهی از این فرض هستی‌شناختی که «محقق از دنیای اجتماعی خویش جدا نیست» موجب پدید آمدن «مسئله بازاندیشی»^۲ شد.

به‌باور دنزین^۳ (۱۹۹۷)، محقق و پژوهشگر در هر صورتی با دنیای شناخته‌های خود درگیر می‌شود و هرگونه بازنمایی از دنیای شناخته‌های محقق با جهان شناسای محقق نیز درهم می‌آمیزد و بدین صورت مشروعیت بازنمایی‌ها در تحقیقات علمی زیر سؤال می‌رود. بر همین اساس، اندیشمندان مختلف با این سؤال درونی مواجه شده‌اند که دانش تولیدی آن‌ها آیا از عینیت لازم برخوردار است و آیا آن‌ها توانسته‌اند به دانشی دقیق که زمینه‌مند و تاریخ‌مند نباشد دست یابند؟ در همین رابطه بسیاری از فمینیست‌ها، اثبات‌گرایان جدید، مابعدنویس‌گرایان، مابعدساختارگرایان، اهالی تأویل و تفسیرگرایان و گفتمان انتقادی معتقدند که دانش و فهم به صورت زمینه‌ای و تاریخی ساخته می‌شود و به صورت زبان‌شناختی تجدید می‌یابد و در نتیجه، دانش غیرزمینه‌مند و تاریخ‌مند امکان ظهور و بروز ندارد. این نوع بازبینی، آگاهی یا شک در تولید دانش در علوم اجتماعی یا همان «چرخش بازاندیشانه» موجب افسون‌زدایی، رمزگشایی و رفع ابهام از نحوه تولید و ساخت معرفت علمی در علوم اجتماعی شده است.

بدین ترتیب، بسیاری از محققان در پی به کاربرد روش «بازاندیشی» در تحقیق‌های خود می‌باشند تا بتوانند دانش عینی تولید کنند. هرچند بحث‌های روش‌شناختی مربوط به بازاندیشی آنچنان که باید توسعه نیافته است و به صورت منظم و دقیق طراحی نشده است اما از این روش به‌عنوان یکی از شیوه‌هایی یاد می‌شود که در مقابل بحران بازنمایی و مشروعیت در علوم اجتماعی جلوگیری کند. در واقع، بازاندیشی در نحوه تولید علم در علوم اجتماعی و آشکارشدن ماهیت جانب‌دارانه علم، منجر شده است که اندیشمندان علوم اجتماعی به دانش ساخته شده خود شک داشته و آن را مورد بازبینی قرار دهند و برای رفع ابهام از آن به طراحی روش بازاندیشی روی آورند تا معرفت ساخته شده آنان از عینیت لازم برخوردار گردد. به همین منظور در بخش‌های بعدی روند ظهور بازاندیشی و نحوه برآورد روش‌شناختی آن در علوم اجتماعی مورد بحث قرار خواهد گرفت. در این مسیر از پژوهش و راهنمای عملی مائتر و داست (۲۰۰۳) و فرایز^۴ (۲۰۰۹) استفاده شده است.

1. Decontextualized

2. Reflexivity

3. Denzin

4. Fries

روش پژوهش

روش مورد استفاده در این تحقیق از نوع مطالعه اسنادی می باشد. روش تحقیق اسنادی به عنوان رویکردی جامع و تکنیکی برای ارتقای سایر روش های کیفی در تحقیقات علوم اجتماعی تلقی شده است. در این روش محقق داده های تحقیق خود را در خصوص بازیگران، رویدادها و پدیده های اجتماعی از منابع و اسناد مختلف جمع آوری می کند. بخش قابل توجهی از تحقیقات نظری در جامعه شناسی از روش اسنادی استفاده می کنند.

مراحل اجرای پژوهش اسنادی به شرح زیر است: ۱. انتخاب موضوعی، تعیین اهداف و طراحی سؤالات، ۲. انجام تحقیقات اکتشافی و مرور ادبیات پیشینه، ۳. انتخاب رویکرد نظری، ۴. جمع آوری منابع، نمونه برداری و بررسی منابع، ۵. پردازش، نوشتن، و گزارش.

بازاندیشی به عنوان «گفتگوی درونی»

به طور کلی، شناخت بازاندیشی به دوران های بسیار پیشین باز می گردد؛ اما به هر حال، کاربرد آن در جامعه شناسی به اندیشه های جامعه شناختی در قرن ۱۹ مربوط می شود. هرچند اهمیت آن نیز در تمامی نظریه های جدید مورد تأکید قرار گرفته است، اما هنوز هم توافق جمعی ای در رابطه با عمل انسانی بازاندیشانه، خاستگاه دقیق آن، نوع عملکردش، نتایجش و ... وجود ندارد. البته می توان این نکته را نیز اشاره کرد که بنیانگذاران جامعه شناسی اشاره ای به آن نکرده اند، چون خیلی از آن ها مانند دورکیم در پی مرگ شناسا^۱ بوده اند. در هر حال، با اغماض می توان خاستگاه بازاندیشی را در افکار افلاطون در رابطه با آنچه که وی تشکیل «عقیده شخصی^۲» می نامد، پیگیری کرد. منظور افلاطون از عقیده شخصی گفتگویی است که روح با خودش در هر زمینه ای دارد. روح پرسش های از خودش می کند و خودش هم به آن پاسخ می دهد- تأیید یا رد می کند. اگر در پایان این «پاسخ گویی به خود» تصمیمی بدون شک و تردید اخذ گردید، عقیده شخصی شکل می گیرد. در واقع، پایه تشکیل عقیده شخصی گفتگوهای درونی روح با خودش است (Plato, 1992) به نقل از (Archer, 2010).

اما به عنوان یک محقق، چگونه باید متوجه این عقیده شخصی در درون خود شویم؟ آیا هر محقق باید به این فرایند تشکیل عقیده شخصی به صورت اختیاری اعتراف کند؟ در پاسخ به این پرسش ها روش «درون بینی» مطرح می شود. روشی که نزدیک به ۲۰۰۰ سال ادامه داشته است و حتی شامل اعتراف گیری های دوران قرون میانی نیز می شد. در واقع، با این روش هر کسی با دانش خود وارد این حوزه می شده است؛ هر کسی از ظن خود شد یار من! در نتیجه، یک غفلت روش شناختی در شناخت این پدیده آشکار و مشهود است و نمی توان به صورت روش شناختی این فرایند تشکیل عقیده شخصی را مطالعه نمود. اما بعدها کانت با ذکر این که دانش درونی ما دانشی غیرقابل تردید است اما نمی توان آن را توضیح داد، افکار افلاطون را زیر سؤال برد و مدعی شد که نمی توان در آن واحد، هم مشاهده گر و هم مشاهده شونده بود. بعدها، آگوست کنت این استدلال را از کانت اخذ کرده و وارد ادبیات جامعه شناسی نمود. کنت نیز همانند کانت درون بینی را پوچ و بی معنی یافت و معتقد بود که انسان نمی تواند خود را به دو فرد موازی تقسیم کند، فردی که در یک سو دلیل ارائه می کند و آن دیگری که او را مشاهده می کند (Archer, 2010).

اما عمل‌گرایان آمریکایی نظیر جان استوارت میل^۱ انتقادات فراوانی بر منطق کانتی و کنتی کردند و پس‌نگری را به جای درون‌بینی مطرح نمودند. در واقع، میل، بدون این‌که درون‌بینی را کنار بگذارد، تنها یک «مرور گذشته کوتاه» را به آن اضافه نمود. وی معتقد بود که انسان‌ها در آن واحد می‌توانند هم شناسا و هم شناخته‌خودشان باشند. برای مثال، وقتی که به صدای خودمان گوش می‌دهیم، وقتی که دهان خودمان را مزه‌مزه می‌کنیم یا وقتی که صورت خودمان را می‌شوئیم. وی معتقد بود که انسان‌ها بیشتر پس‌کاوهستند تا درون‌بین و با برگشت و مرور زمانی پس‌نگری می‌کنند تا درون‌نگری و به همین طریق اعمال خود را ارزیابی می‌نمایند. ویلیام جیمز بعدها کار میل را ادامه داد. وی واژه خوداسترق‌سمعی یا همان خودشنونده را به کار میل اضافه نمود. جیمز این واژه را به جای واژه خودمشاهده‌گر کنت به کار برد. اما مفهوم‌سازی اصلی رفلکسیویتی^۲ ابتدا به وسیله پیرس^۳ و سپس توسط مید^۴ صورت پذیرفت (Archer, 2003).

براساس منطق کار مید و سایر پس‌نگران، در خودگفتگویی ما با پرسش و پاسخ از خودمان شناسا و شناخته را به‌طور مداوم عوض می‌کنیم؛ اما سؤال این‌جاست که چگونه چنین تناوبی امکان‌پذیر است، وقتی که تناوب بین دو چیز مشابه منطقاً بی‌معنی است؟ با اندکی مکاشفه آشکار می‌گردد که این تناوب با گفتگوی درونی بازاندیشانه اتفاق می‌افتد:

«من شناسایی هستم که به صورت نهانی پرسشی را می‌گویم، اما آن سؤال همچنین شناخته‌ای است که من (به‌عنوان یک شناسا) می‌توانم به آن پاسخ دهم. پاسخ من می‌تواند به‌عنوان شناخته‌ای باشد که آن را می‌شنوم که می‌تواند دوباره توسط من شناسا مورد سؤال قرار گیرد و دوباره به آن جواب داده شود. با این پاسخ جدید، من شناسا ممکن است دوباره به شک بیفتد. این حالت‌ها آنقدر ادامه دارد تا به همبستگی بین شناسا و شناخته برسیم» (Archer, 2010).

این همان فرایندی است که ما را قادر می‌سازد تا با خودمان به گفتگو بنشینیم و بگوییم: «نه تو داری اشتباه می‌کنی، این راه درست نیست، اگر آن کار را انجام دهی چه می‌شود و ...». بر همین اساس، مدام در پی اصلاح برمی‌آییم و در واقع، مدام عمل «بازاندیشی» را انجام می‌دهیم.

در جامعه‌شناسی، این روند فکری در کار جامعه‌شناسانی مانند هربرت مید (۲۰۱۵) و چارلز هورتون کولی (۱۹۳۰) وجود داشته است. برای مثال، کولی مفهوم خودآینه‌سان را در سه عنصر اصلی ارایه می‌نماید: ۱) ظاهر ما به چشم دیگری چگونه می‌نماید؟ ۲) دآوری او درباره ظاهر ما چیست؟ و ۳) چه احساسی از خود برای ما پیش می‌آید، غرور یا سرشکستگی؟ براساس نظر آن‌ها خود در یک فرایند اجتماعی مبتنی بر مبادله ارتباطی ساخته می‌شود و در آگاهی شخص بازتاب می‌شود (کوزر، ۱۳۸۷).

این فرایند بازاندیشی آن‌چنان‌که توضیح داده شد از عقیده شخصی افلاطون تا خودآینه‌سان کولی توانایی کنکاش افراد در اوضاع و احوال درونی و محیطی خود را نشان می‌دهد. امروزه توانایی بازاندیشی در اندیشه‌های متفکرین زیادی مورد اشاره قرار گرفته است، به گونه‌ای که آرچر (۲۰۱۰) نظریه‌های جدید پیرامون بازاندیشی را «رساله بازاندیشی گسترش‌یافته»^۵ می‌نامد.

1. John Stuart Mill

2. Reflexivity

3. Peirce

4. Mead

5. The Extended Reflexivity Thesis

رساله بازانديشی گسترش یافته

بازانديشی در دنیای امروز در نظریه‌های مختلف مورد تأکید قرار گرفته است و تقریباً اکثر پژوهشگران با هستی‌شناسی‌های متفاوت به لزوم بازانديشی در تحقیق‌های اجتماعی اذعان می‌کنند. اما این مفهوم هرچند به لحاظ نظری بسیار توسعه یافته است اما به لحاظ عملیاتی و کاربردی هنوز آنچنان که باید توسعه و گسترش نیافته است. به هر حال، نظریه‌های جدید بازانديشی را می‌توان در سه دسته یا به تعبیری در سه نوع هستی‌شناسی متفاوت شناسایی نمود. دسته اول مربوط به نظریه‌پردازانی مانند، بک^۱، لش و گیدنز^۲ است که براساس منطق و هستی‌شناسی دوگانگی به فعالیت می‌پردازند. این دسته معتقدند که ساختار و عاملیت از هم جدا نبوده و بلکه به هم پیوسته می‌باشند. دسته دوم مربوط به کار نظریه‌پردازانی می‌شود که ساختار و عاملیت را به لحاظ تحلیلی کاملاً از هم جدا می‌پندارند. منطق این دسته براساس منطق دوگانه‌انگاری است و شاخص‌ترین فردی که در این گروه نظریه‌پردازی کرده است مرگرت آرچر^۳ می‌باشد. هستی‌شناسی رابطه‌ای آن چیزی است که بوردیو^۴ مدنظر خود قرار داده است و براساس این منطق، دوگانگی و دوگانه‌انگاری عاملیت و ساختار را نمی‌پذیرد و سعی می‌کند بین هر دو رابطه برقرار کند.

جدول ۱، این هستی‌شناسی‌ها را به‌طور خلاصه نشان داده است. در واقع، براساس یک هستی‌شناسی کلی نسبت به نوع نگاه به واقعیت اجتماعی، تمامی نظریه‌های جامعه‌شناسی را می‌توان در پنج دسته قرار داد. نظریه‌پردازانی که ساختار و عاملیت را جدا می‌دانند مانند آرچر و وبر؛ با هم یکی می‌دانند، مانند گیدنز؛ در رابطه با هم می‌دانند مانند بوردیو؛ فردگرا هستند مانند کنش‌متقابل‌گرایان؛ یا جمع‌گرا هستند مانند دورکیم. در همین رابطه سعی شده است نظریه‌پردازانی که در رابطه با بازانديشی مطرح هستند، برای شناسایی بهتر در قالب این پنج دسته قرار داده شوند اما در دسته فردگرا و جمع‌گرا نظریه‌پردازان در رابطه با بازانديشی نظریه‌پردازی نکرده‌اند.

جدول ۱- رساله بازانديشی گسترش یافته

نوع هستی‌شناسی (نوع نگاه به واقعیت)	رابطه عاملیت و ساختار	نظریه‌پردازان شاخص در حوزه بازانديشی
دوگانگی	پیوستگی عاملیت و ساختار	بک، گیدنز، لش
دوگانه‌انگاری	جدایی عاملیت و ساختار	مرگرت آرچر
رابطه‌ای	رابطه عاملیت و ساختار	پیر بوردیو
جمع‌گرا	غلبه ساختار بر عاملیت	-----
فردگرا	غلبه عاملیت بر ساختار	-----

براساس سه منطق اول جدول ۱ بازانديشی یا همان گفت‌وگوی درونی بین عاملیت و ساختار (شناسا و شناخته) به صورت‌های متفاوت می‌تواند صورت پذیرد، زیرا شناسا و شناخته هر دو مورد پذیرش قرار می‌گیرند؛ اما دو منطق پایانی ذاتاً نمی‌توانند فرایند رفت و برگشتی بازانديشی را عملیاتی کنند، زیرا به صورت مجزا یا بر عاملیت و یا بر ساختار تأکید می‌کنند و آن دیگری را نادیده می‌گیرند. به همین منظور نظریه‌های سه دسته اول به اختصار توضیح داده می‌شود. نظریه پیر بوردیو به دلیل این که از یک‌سو بیشترین تأکید را در

1. Beck

2. Giddens

3. Margaret Archer

4. Bourdieu

رابطه با جامعه‌شناسی بازاندیشانه ارائه کرده است و از سوی دیگر به دلیل استفاده از هستی‌شناسی رابطه‌ای که به‌طور ذاتی با فرایند بازاندیشی هماهنگ است، مورد بررسی دقیق‌تر قرار خواهد گرفت. شایان ذکر است که این بررسی و کاوش به صورت نظری صرف نیست، بلکه شامل ابعاد روش‌شناختی و کاربردهای نظریه در تحقیق‌های عملی جامعه‌شناختی می‌شود.

اندیشمندانی مانند اولریش بک، اسکات لاش^۱ و آنتونی گیدنز بازاندیشی را محدود و محصور به مدرنیته متأخر می‌دانند و در واقع، آن را پاسخی به شرایط جدید جهان قلمداد می‌کنند. این دسته از متفکران معتقدند که سنت در طول تاریخ توانسته است کنش‌های انسانی را هدایت کند و در واقع، افراد لزوم چندانی برای کنش‌های بازاندیشانه در خود احساس نمی‌کردند. اما با ورود به عصر مدرنیته متأخر، جامعه مخاطره‌آمیز و گردونه عظیم خرد کننده فشار بر انسان به مراتب بیشتر شد و دیگر سنت توانایی هدایت کردن کنش‌های انسانی را نداشت و به همین دلیل افراد کنش‌های بازاندیشانه را براساس شرایط جدید جهان اخذ نمودند. در شرایط جدید مردم هرچه بیشتر از قید ساختارها خلاص می‌شوند و در واقع، خودشان ساختارها را تولید و بازتولید می‌کنند. در چنین شرایطی تجزیه و از بین رفتن ساختارها از یک سو مردم را آزادتر و از سوی دیگر آن‌ها را فردگراتر می‌کند که این امر باعث می‌شود که مردم هرچه بیشتر به فشارهای موجود به صورت بازاندیشانه پاسخ دهند.

چون مردم مدام از قید ساختارها خلاص می‌شوند و خود آن را تولید می‌کنند، در نتیجه منطق دوگانگی به وجود می‌آید که دوگانگی ساختار و عاملیت را قبول نکرده و ساختار و عاملیت را با هم ادغام شده می‌پندارد. در نتیجه، براساس منطق و هستی‌شناسی دوگانگی‌باوران نمی‌توان به لحاظ معرفت‌شناختی و روش‌شناختی تحقیق بازاندیشانه طراحی کرد، زیرا این دسته از پژوهشگران بازاندیشی را به‌عنوان یک فرایند نمی‌بینند، بلکه آن را تنها یک کنش بازاندیشانه ذهنی متجانس برای عموم در نظر می‌گیرند. از جانب دیگر، آن‌ها عاملیت و ساختار را درهم تنیده می‌پندارند و این عمل به لحاظ ذاتی با فرایند مرحله‌ای و دورانی بازاندیشی متمایز می‌گردد، زیرا فرایند بازاندیشی به لحاظ ذاتی نیازمند پذیرش وجود شناسا و شناخته و رابطه متقابل بین این دو است (Beck, et.al, 1994).

به طور کلی، هرچند براساس نظریه‌های این دسته از متفکرین می‌توان در دنیای امروزی کنش بازاندیشانه انجام داد اما براساس هستی‌شناسی دوگانگی این دسته از متفکرین، نمی‌توان به لحاظ معرفت‌شناسانه و روش‌شناسانه تحقیق بازاندیشانه طراحی نمود زیرا همچنان که بیان شد این اندیشمندان نمی‌توانند وجود مستقل شناسا و شناخته و رابطه بازاندیشانه آنان را بپذیرند.

مرگرت آرچر (۲۰۱۲) با زمینه واقع‌گرایی معتقد است که شناسا و شناخته و در پی آن عاملیت و ساختار را در دنیای واقعی نمی‌توان از هم جدا کرد اما در تحلیل جامعه‌شناختی این دو باید از هم جدا باشند. وی ادعا می‌کند که گفتگوی درونی بازاندیشانه در واقع واسطه‌ای بین ساختار عینی و شکل‌یابی‌های فرهنگی زمینه‌هایی است که عاملین با آن برخورد می‌کنند. این بدان معنی است که گفتگوهای دورنی بازاندیشانه رابطه‌ای بین ساختار و عاملیت ایجاد می‌کنند. در واقع، بدون این که عاملیت و ساختار را حذف کنیم یا آن‌ها را به هم گره بزنیم، بوسیله تفسیر بازاندیشانه از کارهای مان، نظم اجتماعی را تولید و بازتولید می‌کنیم و در همان حال بوسیله آن شکل می‌یابیم. آرچر براساس همین تفاسیر بازاندیشانه چهار نوع بازاندیشی را مطرح می‌کند:

(۱) بازاندیشی ارتباطی: افراد دارای این نوع بازاندیشی شناساهایی هستند که در عرصه خانواده فعال هستند و نقش زیادی در انسجام خانواده دارند. گفتگوهای دورنی در این نوع بازاندیشی قبل از این که منجر به کنش شوند، توسط دیگران باید تأیید و کامل شوند که بر همین اساس یکپارچگی اجتماعی و خانوادگی افزایش می‌یابد؛

^۱. Scott Lash

(۲) بازاندیشی خودمختار: افراد دارای این نوع بازاندیشی شناساهایی هستند که به صورت کامل خودشان را وقف بازار و توسعه اقتصادی می‌کنند و عقلانیت ابزاری سرلوحه کار آنان است. گفتگوهای درونی در این نوع بازاندیشی خودبسند هستند و مستقیماً به کنش ختم می‌شوند؛

(۳) فرابازاندیشی: شناساهای دارای این نوع بازاندیشی خواهان تحول اجتماعی با فعالیت در بخش‌های غیرانتفاعی مانند نهادهای مدنی هستند. گفتگوهای درونی در این نوع بازاندیشی، گفتگوهای پیشین را مدام به صورت انتقادی می‌نگرند و در رابطه با کنش مؤثر در جامعه بسیار حساس هستند. آن‌ها می‌خواهند کنش عقلانی ارزشی را نهادینه کنند؛

(۴) بازاندیشی گسیخته: قربانیان فرصت‌های اجتماعی جدید هستند که قربانی رابطه‌های دوستی و عاطفی زودگذر و ناپایدار هستند. گفتگوهای درونی در این نوع بازاندیشی نمی‌توانند به مراحل هدفمندی از کنش بینجامند و تنها استرس‌ها و بی‌نظمی‌های شخصی را تشدید می‌کنند (Archer, 2012).

همچنان که آرچر مدعی است گفت‌گوهای درونی تنها تفسیرهایی هستند که بین عاملیت و ساختار رابطه برقرار می‌کنند و در واقع در نزد وی فرایند بازاندیشی تنها محدود به تفسیرهایی ذهنی می‌شود. بر همین اساس، براساس هستی‌شناسی دوگانه‌انگاری نمی‌توان تحقیق بازاندیشانه طراحی نمود زیرا از یک سو آرچر هنوز نتوانسته است مرز میان عاملیت و ساختار را به‌طور دقیق مشخص نماید و از سوی دیگر رابطه این دو را محدود به تفسیرهای ذهنی می‌کند. به معنای دیگر، در نظریه آرچر، رابطه بین ساختار و عاملیت به‌طور کامل روشن نیست زیرا وی مدعی است که این دو در دنیای اجتماعی قابل تفکیک از هم نیستند ولی در تحلیل‌های اجتماعی باید از هم تفکیک شوند. در واقع، به نظر می‌رسد که تفسیرهای ذهنی بازاندیشانه در فضای نظری و تحلیلی انجام نمی‌شود و تنها در جهان اجتماعی صورت می‌پذیرد و بدین صورت آرچر نمی‌تواند مرز بین دنیای واقعی و تفسیر نظری را نشان دهد. از جانب دیگر، با فرض این که نظریه آرچر به صورت دقیق براساس جدایی عاملیت و ساختار در فضای تحلیلی ارائه می‌شود، باز نمی‌توان یک تحقیق بازاندیشانه بر این اساس طراحی نمود زیرا وی بازاندیشی را تنها به تفسیرهای ذهنی محدود می‌کند که بین ساختار و عاملیت اتفاق می‌افتد که این بدان معناست که کنش عملی بازاندیشانه‌ای اتفاق نمی‌افتد. به بیان ساده، عمل بازاندیشانه‌ای جز در ذهن تفسیرگر کنشگر وجود ندارد.

تحقیق عینی جامعه‌شناختی در گرو جامعه‌شناسی جامعه‌شناسی

محرک اصلی بوردیو (۲۰۰۴) خروج از دوگانه‌انگاری (در مقابل آرچر)، دوگانگی (در مقابل گیدنز)، جمع‌گرایی، فردگرایی، ذهن‌گرایی و عین‌گرایی (جامعه-فرد، عاملیت-ساختار، خرد-کلان، شناسا-شناخته) بوده است. به همین منظور کار خود را با محوریت «رابطه» شروع کرد. در این مسیر وی از یک سو، دورکیم، سوسور، لوی اشتراوس و مارکسیست‌های ساختاری را مورد انتقاد قرار می‌دهد و از دیگر سوی، پدیدة‌شناسی شوتس، نظریه کنش متقابل نمادین بلومر، روش‌شناسی گارفینگل و ... را مورد انتقاد قرار می‌دهد و در پی بنیان‌نهادن یک هستی‌شناسی جدید برمی‌آید که محوریت آن بر رابطه استوار است (ریترز، ۱۳۸۴). براساس این نوع هستی‌شناسی، جهان اجتماعی یک فضا یا میدان چندبُعدی است. این جهان اجتماعی چندبُعدی در حوزه‌ها و میدان‌های متفاوت و جداگانه مدام در حال تفکیک است، اما این حوزه‌ها و میدان‌های مجزا به‌هم پیوسته هستند. هر کدام از این فضاها و میدان‌ها، منطق فرهنگی خاص خودش را دارد و اشکال متفاوتی از سرمایه و منابع فرهنگی را داراست. سرمایه‌ها و منابع فرهنگی هرچند به صورت ناخودآگاه و خودجوش ظاهر می‌شوند، اما در واقع،

برساخته اجتماعی هستند که در میدان‌های متفاوت وجود دارند. در نتیجه فضای اجتماعی یا همان میدان اجتماعی یک مفهوم کاملاً رابطه‌ای است که سرمایه‌ها یا منابع فرهنگی در آن می‌چرخند (بونویتز، ۱۳۹۱).

بورديو در رابطه با میدان، عادت‌واره یا مجموعه‌ای از خلق و خواهی موجود در شخصیت کنش‌گران که نحوه مواجهه آن‌ها با موقعیت‌های مختلف را جهت می‌بخشد، معرفی می‌کند. با استفاده از عادت‌واره بورديو رابطه‌ای میان ساختار، فرهنگ و بدن ایجاد می‌کند و در مقابل دوگانه‌انگاری کانت می‌ایستد. افراد با عادت‌واره‌هایشان در درون میدان‌های متفاوت با کنش‌های عملی‌شان جامعه، فرهنگ، رفتار و بدن را تبدیل به مفاهیمی رابطه‌ای می‌نمایند. در واقع، عادت‌واره‌ها با رویکرد رابطه‌ای بورديو از میدانی به میدان دیگر حرکت می‌کنند و میدان‌ها را تولید و بازتولید می‌کنند و به‌عنوان میانجی و رابط بین فرد و جامعه (عاملیت و ساختار) قرار می‌گیرند. به معنای دیگر، از طریق عادت‌واره‌ها افراد به‌طور مستقیم با واقعیت عینی‌ای به نام جامعه مواجه نمی‌شوند که بورديو به این امر رابطه‌گرایی روش‌شناختی جامعه‌شناسی بازاندیشانه می‌گوید. با این تفاسیر هستی‌شناسی بورديو، رابطه‌ای یا مراوده‌ای است. در این نوع هستی‌شناسی مفاهیمی مانند خودبسنده، خود عقلانی، خود مستقل، یا فرد به کار برده نمی‌شود و به جای آن مفاهیمی مانند انسان‌های در رابطه، یا بودن رابطه‌ای مورد استفاده قرار می‌گیرند. انسان‌ها بیشتر به‌عنوان انسان‌های به‌هم‌وابسته نگریسته می‌شوند تا این که انسان‌های مستقل باشند. ساختار و عاملیت نه از هم تفکیک می‌شوند و نه از بین می‌روند، بلکه رابطه‌ای با هم تشکیل می‌دهند که بورديو به آن رابطه مراوده‌ای می‌گوید (Mauthner & Doucet, 2003). چنین هستی‌شناسی‌ای امکان اجرای یک تحقیق بازاندیشانه را مهیا می‌کند، زیرا اساساً بر منطق رابطه‌ای و بازاندیشانه استوار است.

بورديو مدعی است اگر علوم اجتماعی می‌خواهد به‌عنوان یک علم عینی مطرح شود می‌بایست عالمین علوم اجتماعی در معنای عالمین علوم اجتماعی موضوعات مورد مطالعه قرار گیرند، همزمان که کنش‌گران اجتماعی و رفتارهایشان نیز موضوعات مورد مطالعه هستند. جامعه‌شناسی بازاندیشانه بورديو مدعی است که رفتارها و زندگی‌نامه‌های جامعه‌شناسان در رابطه با موضوعات مورد مطالعه‌شان باید مورد بررسی قرار گیرد. در واقع، به نظر بورديو جامعه‌شناسی بازاندیشانه یک ابزار معرفت‌شناسانه است که جامعه‌شناسان به وسیله آن از ارب دوری می‌گزینند؛ زیرا خیلی وقت‌ها جامعه‌شناسان نیت و ذهنیت خود را به مطالعه‌شوندگان‌شان نسبت می‌دهند. به همین منظور با جامعه‌شناسی بازاندیشانه، بورديو می‌کوشد از شناخته به شناسا برسد و از ارب‌های حاکم بر جامعه‌شناسی دوری گزیند و از این طریق علم جامعه‌شناسی را کنترل و قوی‌تر سازد (Freis, 2009).

در حرکت از شناخته به شناسا، بورديو می‌گوید که سه دسته ارب در مقابل محقق وجود دارد که باید برطرف شود:

(۱) اولین دسته، مربوط به هویت فردی محقق است. یعنی جنسیت، طبقه، ملیت، قومیت و ... این دسته از ارب‌ها کم‌خطرترین دسته به شمار می‌روند؛

(۲) دومین دسته، مربوط به موقعیت محقق در میدان روشنفکری است که متمایز از موقعیت وی در فضای اجتماعی به معنای گسترده آن است. در واقع به نظر بورديو هر رشته‌ای سنت‌ها و ویژگی‌ها، مسائل غامض، عادات فکری، عقاید تعمیم یافته و ... خاص خودش را دارد. برای مثال، سیاست چندفرهنگی مسلط بر جامعه‌شناسی کانادا منجر به تحقیق‌های متفاوتی در کانادا نسبت به آمریکا یا انگلیس می‌شود. مثلاً تحقیق بر روی تکثرگرایی درمانی از این زمینه تاریخی و فرهنگی ظهور پیدا کرده است؛

(۳) سومین دسته نیز مربوط به ارب مکتب‌گرایی است. به باور بورديو بدترین منشأ پیش‌داوری این است که جامعه‌شناس، برای مطالعه جامعه باید الزاماً موضع و برخوردی مکتب‌گرایانه به خود بگیرد. این امر باعث می‌شود که محقق حیطه اجتماعی را مجموعه یا

شبکه‌ای از کارهای عملی که در زمان و مکان خاصی اتفاق می‌افتد، تعبیر نکند (همان کاری که کنش‌گران اجتماعی می‌کنند) بلکه در عوض حیطه اجتماعی را به مثابه معمایی تأویلی که باید راه‌حلی برای آن یافت، سوء تعبیر کند (Freis, 2009 330-331).

این ارب‌ها باهم بر روی محقق تأثیر می‌گذارند. بوردیو می‌گوید همانند ماهی که وقتی در آب شنا می‌کند، آب را نمی‌بیند محقق نیز این ارب‌ها را نمی‌بیند. چون این ارب‌ها در ساختار فرآیند اجتماعی قبل از طراحی تحقیق و قبل از شروع تحقیق نهفته است. اما بوردیو مدعی است که جامعه‌شناسی وی بوسیله اسلحه‌هایی که تولید کرده است، خودش را مورد بازبینی قرار می‌دهد و از این ارب‌ها دوری می‌گزیند. دوری از این ارب‌ها به وسیله یک فرایند روش‌شناختی که بوردیو آن را عینی‌سازی مشارکت‌کننده می‌نامد، عملی می‌شود. پیش‌فرض روش عینی‌سازی مشارکت‌کننده این است که خود محقق قسمتی از جهانی است که می‌خواسته است با مطالعه‌اش، آن را عینی نماید. در نتیجه، محقق باید آگاهی درستی از علایق و انگیزه‌هایش در رابطه با تحقیق داشته باشد زیرا خود قسمتی از جهان مورد مطالعه‌اش است. براساس روش عینی‌سازی مشارکت‌کننده، محقق اجتماعی نیازمند یک آگاهی و کنترل خود-ارجاعی از علایق و انگیزه‌هایش در رابطه با عمل تحقیق است. این مراقبت یا کنترل یا آگاهی معرفت‌شناختی از طریق بی‌طرفی ارزشی (رویکرد وبری) شخص محقق به دست نمی‌آید؛ بلکه دقیقاً برعکس، از طریق آگاهی و فهم از زمینه‌های فرهنگی و میدان‌های فرهنگی محقق و عادت‌واره‌هایش به دست می‌آید. بوردیو رسیدن به این نوع آگاهی را جامعه‌شناسی بازاندیشانه می‌نامد.

به طور کلی برای رسیدن به عینی‌سازی مشارکت‌کننده باید حساسیت‌های روش‌شناسی را در زمینه‌های زیر اعمال نمود:

۱) جایگاه اجتماعی محقق و واکنش‌های عاطفی وی به پاسخگویان؛

۲) زندگی‌نامه شخصی و دانشگاهی محقق؛

۳) زمینه‌های سازمانی یا نهادی محقق.

یک پژوهشگر اجتماعی برای رسیدن به عینی‌سازی مشارکت‌کننده باید به این یک آگاهی و کنترل خود-ارجاعی از علایق و انگیزه‌هایش در رابطه با پژوهش‌های اجتماعی برسد و بر ارب‌هایی که به صورت بالقوه بر او تحمیل شده است، فائق آید. در این مسیر استفاده از روش بازاندیشی و فائق آمدن بر این نوع ارب‌ها در تمام تحقیق‌های اجتماعی اعم از پژوهش‌های کمی، کیفی و ترکیبی کاربرد دارد. بدین منظور، مثال‌هایی از کاربرد این روش در دو پژوهش کیفی از دو نویسنده متفاوت که از روش بازاندیشی در رابطه با رساله دکتری خود استفاده نموده بودند، ارائه خواهد شد. شایان ذکر است که هرچند مثال‌های ارائه شده از تحقیق‌های کیفی بوده است اما این مثال‌ها در تحقیق‌های کمی و ترکیبی نیز قابل کاربرد می‌باشند.

جایگاه اجتماعی محقق و واکنش‌های عاطفی وی به پاسخگویان

همچنان‌که پیش‌تر بیان شد بوردیو ارب نوع اول را مربوط به جایگاه هویتی و اجتماعی محقق نظیر جنسیت، قومیت، ملیت، زبان و ... می‌داند. یعنی محقق نسبت به افراد و گروه‌های هم‌هویت با پیش‌داوری برخورد می‌کند. در این مسیر، مائر و دوث (۲۰۰۳) به‌عنوان دو پژوهشگر علوم اجتماعی هر کدام رساله‌شان را در رابطه با زنان انجام داده بودند. تحقیق مائر در رابطه با «تجربه مادری زنان و افسردگی بعد از زایمان» و تحقیق دوث در رابطه با بررسی «زوجینی که خواهان تسهیم کار خانه و بیرون از خانه بودند» بود.

آن چنان که از جایگاه اجتماعی هر دو متفکر برمی آید، هر دو زن بوده و مطالعه‌شوندگان آن‌ها نیز زن بوده‌اند و به زعم خود آن‌ها در هنگام اجرای تحقیق دچار ارباب نوع اول شده بودند و بعدها با روش بازاندیشی بر مشکلات این نوع ارباب پی برده بودند. از جمله تکنیک‌هایی که کمک نمود این دو محقق بر این ارباب فائق آیند تکنیک خواننده-پاسخ بود. بدین صورت که محققان به متون مصاحبه یا نتایج تحقیق خود دوباره ارجاع می‌کنند و براساس علائق، اندیشه‌ها و پس‌زمینه‌های اجتماعی‌شان به صورت شخصی پاسخ می‌گویند. در واقع، در کنار تفسیرهای مشارکت‌کننده از موضوع تحقیق، خود محقق نیز پاسخ‌های عاطفی خود را که ناشی از پس‌زمینه‌های اجتماعی اوست (در این تحقیق‌ها جنسیت محققان) یادداشت می‌کند تا به واقعیت وجودی پاسخ‌های عاطفی خود پی برده و به آن‌ها آگاه شود و در نتیجه در تحلیل نهایی اجازه ندهد که این پاسخ‌ها تحلیل‌های وی را تحت تأثیر قرار دهد. این امر به محقق اجازه می‌دهد که بفهمد چرا، چگونه و کجا بعضی از مفروضات و نگاه‌های هویتی محقق تفاسیر جملات پاسخ‌گویان را تحت تأثیر قرار می‌دهد و یا این که محقق می‌فهمد که احتمال دارد وی بعدها چگونه درباره این پاسخگو بنویسد. خوانش روایت‌های پاسخگویان بدین شکل به محقق این امکان را می‌دهد که با قراردادن خود به صورت اجتماعی، عاطفی و عقلانی، به فهمی در رابطه با مرز تاریک و مبهم بین روایت‌های مشارکت‌کننده و تفسیرهای خود نائل آید. به طور کلی، قرارگیری محقق به صورت عاطفی و اجتماعی در رابطه با پاسخگویان، یکی از اصلی‌ترین عناصر روش بازاندیشی است (Mauthner & Doucet, 2003).

برای مثال، ماثن چون تجربه مادری نداشته است و در نتیجه افسردگی بعد از زایمان را درک نکرده است، تفاسیر خود را از تجربیات زنان به آنان تحمیل نموده بود. در واقع، وقتی وی با روش بازاندیشی آشنا شد، ابتدا سعی کرد روش بازاندیشی را عملی کند. سپس در گروه‌هایی که به آموزش بازاندیشی می‌پرداخته‌اند، فعالیت کرد و در پایان به محققانی رجوع کرد که از روش بازاندیشی استفاده کرده‌اند و علاوه بر آن، مادر بوده و افسردگی بعد از زایمان را درک کرده بودند. بعد از انجام این امور و تلاش برای قرارگیری خود در جایگاه اجتماعی مادران، وی فهمید که بسیاری از تفسیرهای او از برداشت‌های زنان تحت تأثیر مفهوم‌سازی‌های منفی وی نسبت به مادر بودن و تجربه مادری بوده است که خود آن نیز تحت تأثیر ادبیات منفی فمینیستی نسبت به مادری بوده است.

زندگی‌نامه شخصی و دانشگاهی محقق

بوردیو در ارباب نوع دوم به سنت‌ها و عادات خاص هر رشته دانشگاهی اشاره می‌کند و معتقد است که این ویژگی‌ها و عقاید حاکم بر هر رشته دانشگاهی منجر به تولید نوع خاصی از دانش می‌شود و در نتیجه تولید علم در هر رشته را تحت تأثیر قرار می‌دهد. زندگی‌نامه‌های شخصی نیز در همین مسیر قرار می‌گیرند و گاهی تجربه‌های زندگی و دانشگاهی با هم پیوند خورده و تولید و گسترش علم را تحت تأثیر قرار می‌دهند.

برای مثال، ماثن از زمینه‌ای اثبات‌گرایانه و از رشته روان‌شناسی تجربی وارد رشته جامعه‌شناسی شده بود. هرچند وی از پارادایم اثبات‌گرایی جدا شده بود اما همچنان بین دو پارادایم اثبات‌گرایی و تفسیرگرایی اجتماعی در حالت رفت و برگشت بود. در واقع، هرچند موقعیت روش‌شناختی او برای انجام تحقیق کیفی رساله دکتری‌اش و پایه‌های نظری‌اش موجب شده بود که او مفاهیم محقق عینی و بی‌طرف را کاملاً رد کند، اما علی‌رغم این‌ها وی همچنان یک فشار اثبات‌گرایانه بر روی خود احساس می‌کرد. در پاسخ به این فشار، وی سعی می‌کرد که هرچه بیشتر از پارادایم اثبات‌گرایی دور شود و همین امر منجر شد که وی در این مسیر بیش از اندازه پیش رود و صدایش، تأثیرش و خودش را به صورت ناخودآگاه تسلیم مشارکت‌کنندگان کند. در واقع، چون وی یک مادر نبود و تجربه مادری نداشت، به مادران تحت مصاحبه به عنوان «کارشناسان» مادری و افسردگی بعد از زایمان می‌نگریست. به بیان دیگر، در پاسخ به فشار

اثبات‌گرایانه که بر وی حاکم بود، وی سعی می‌کرده است به موردهای تحقیق خود ارزش بسیار بالایی قائل شود (در مقابل روان‌شناسی تجربی که ارزشی برای مصاحبه‌شونده قائل نیستند). در نتیجه، وی تحت تأثیر ادبیات فمینیستی که تمایل بالایی در ارائه «فریاد» به گروه‌های در حاشیه مانده دارند، به مصاحبه‌شوندگان خود همانند یک کارشناس افسردگی نگاه کرده است و در نتیجه آن، تفسیرهای غیرواقعی، رمانتیک و خیالی‌ای از فریادها و فاعلیت‌های زنان ارائه داده است (Mauthner & Doucet, 2003).

دوئت مدارک دانشگاهی خود را از رشته‌های علوم سیاسی، مطالعات توسعه بین‌المللی و جامعه‌شناسی اخذ نموده بود و ریشه‌هایی در مارکسیسم و فمینیسم سوسیالیسم داشت. وی همچنین به مدت چهار سال به‌عنوان مدرس تحقیق‌های مشارکتی برای زنان در آمریکای جنوبی فعالیت نموده بود. زمینه فمینیسم سوسیالیستی او منجر شده بود که همیشه معتقد باشد که ساختارهای نابرابر وجود دارند و نمی‌توانست این دید را رها کند. این امر منجر به یک موقعیت واقع‌گرایی انتقادی شده بود: «چیزی آن بیرون وجود داشته است». بر همین اساس، وی فکر می‌کرده است که تفاسیر زنان را فهمیده و درک نموده است؛ اما بعدها فهمید که چگونه زندگی‌نامه دانشگاهی وی، انتخاب متونی را که وی برای راهنمایی تحقیق خود استفاده نموده است، تحت تأثیر قرار داده است و چگونه ترکیب زندگی‌نامه شخصی‌اش و متون انتخابی‌اش شیوه‌های تحلیل داده‌های او را تحت تأثیر قرار داده است. از جانب دیگر وی درک کرد که تفسیر وی در رابطه با روابط والدینی، شغلی، زندگی خانوادگی و ... تحت تأثیر به دنیا آوردن سه فرزندش در طول پنج سال دوره دکتری‌اش بوده است. به همین خاطر پاسخ‌گویی که مدل‌های مردم‌محور والدینی و کاری را مورد چالش قرار داده بودند، وزن بسیار بیشتری در تحلیل‌های وی داشتند. چون این دسته از زنان از یک سو نظریات فمینیستی لیبرالی را تعدیل کرده بودند و از سوی دیگر چالش‌های آن‌ها با تجربیات دوئت و ادبیات نظری‌ای که خوانده بود و در پی آن بود، مطابقت داشت و آن را تشدید هم می‌کرد. در واقع وی در این مورد همانند مائتر تحت تأثیر اریب نوع دوم یا تأثیرپذیری از نوع خاصی از عقاید و افکارهای حاکم بر زندگی شخصی و دانشگاهی، قرار گرفته بود که بعدها با بازنمایی بر نحوه تولید علم‌اش و نحوه تحلیل داده‌های‌اش، بر این اریب آگاه شده بود (Mauthner & Doucet, 2003).

زمینه‌های سازمانی یا نهادی

اریب مکتب‌گرایی سومین نوع اریبی است که بوردیو مطرح می‌نماید. به باور بوردیو، بدترین منشأ پیش‌داوری این است که جامعه‌شناس، برای مطالعه جامعه باید الزاماً موضع و برخوردی مکتب‌گرایانه به خود بگیرد و پابندی سختی به مفروضات هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی نهاد، سازمان، نظریه یا نظریه‌پرداز خاصی داشته باشد. از دیدگاه بوردیو، تأثیرات یک نهاد دانشگاهی بر تولید علم گاه موجب می‌شود که یک محقق به جستجوی عملی معنای واقعی کنش‌های کنشگران نپردازد، بلکه تنها در پی سوتعبیر رفتار و کنش آن‌ها براساس مکتب، سازمان یا اندیشه خاصی برآید.

برای مثال، هر دو محقق می‌گویند که انتخاب‌هایی که در طول تحقیق‌شان در رابطه با هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و هر انتخاب عقلانی دیگری که داشته‌اند نه تنها با زمینه‌های شخصی و خانوادگی آن‌ها رابطه داشته است، بلکه حتی فراتر از انتخاب‌های عقلانی نیز کشیده شده بود. هر دو محقق در یک گروه فمینیستی که به دنبال بررسی یک روش کیفی خاص بودند ۱۷ ماه کار کرده‌اند. این محققان می‌گویند که هرچند آن‌ها به دلایل عقلانی به این کار سوق داده شدند اما دلایل عملی و محدودیت‌های دیگری نیز منجر شد که آن‌ها به سمت این گروه بروند؛ از جمله این که این گروه تمایل زیادی برای پذیرش آن‌ها داشتند و زمان زیادی برای آموزش آن‌ها صرف می‌کردند. از جانب دیگر همکاران آن‌ها در دانشگاه‌شان افراد کاملاً اثبات‌گرا بودند و میل و علاقه‌ای به کارهای کیفی نداشتند و هیچ نوع تشویق مادی یا معنوی از جانب آنان دریافت نمی‌کردند. اما استاد راهنمای‌شان، آن‌ها را بسیار تشویق می‌نمود و برای آن‌ها زمان کافی

اختصاص می‌داد. به همین دلیل آن‌ها خود را به نوعی موظف می‌دانستند که پاسخ این همه تشویق وی را داده و علاقه و اشتیاق وی را به کارشان حفظ و افزایش دهند. همین امر آن‌ها را مجبور می‌کرد که هرچه بیشتر بر مکتب فکری او تأکید کنند. به همین خاطر به صورت عمیقی طراحی‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی وی آن‌ها را تحت تأثیر خود قرار داده بود و در یک کلام، ذهن آن‌ها را شکل داده بود. در واقع، همچنان که هاروی می‌گوید: «داستان‌های علمی بی‌گناه نیستند! [بلکه] آن‌ها بازتاب می‌دهند و نمی‌توانند از حوادث اطراف و شرایط نهادی غیر زمینه‌مند (رها) شوند» (Haraway, 1991 به نقل از Mauthner & Doucet, 2003). این محققان نیز نتوانسته بودند از مکتب علمی/دانشگاهی/شخصی جدا شوند و به جای بررسی دقیق کنش‌های مشارکت‌کنندگان در تحقیق، به دنبال راهی برای اثبات و «درست بودن» روش و مکتبی که در آن فعالیت می‌کردند، بوده‌اند. به‌طور خلاصه، توسعه منطقی، عقلانی و ذهنی کار آن‌ها بازتابی از حمایت، تعهد و دسترس‌پذیری یک استاد و مربی خاص بوده است و به زمینه‌های نهادی، سیاسی و غیرشخصی تحقیق‌شان پیوسته بوده است (Mauthner & Doucet, 2003).

به هر حال، این نوع بازاندیشی به این دلیل بوده است که آن‌ها چندین سال از تحقیق دکتری‌شان به لحاظ زمانی و مکانی دور شده بودند و امنیت شغلی نیز پیدا کرده بودند، در نتیجه فهمیده بودند که چگونه تحقیق‌شان شکل گرفت و به‌طور اجتناب‌ناپذیری در چه زمینه‌هایی قوی و در چه زمینه‌هایی ضعیف بوده است. توجه به این امور سختی روش بازاندیشی را در تحقیقات اجتماعی بازگو می‌کند.

نتیجه‌گیری

نحوه تولید علم همیشه مورد کشاکش آرا اندیشمندان بوده است. در این میان، مسئله عینیت و اعتبار یا معتبربودن [در تحقیقات کیفی] در تولید علوم اجتماعی از اهمیت به سزایی برخوردار است؛ زیرا همیشه با این سؤال رابطه دارد که آیا آن چیزی که ما در پی بررسی آن بوده‌ایم به درستی بررسی کرده‌ایم یا خیر. در این مسیر چون علوم اجتماعی موضوع مطالعه‌اش انسان است و شناخت و مطالعه انسان به مراتب سخت‌تر از شناخت اجسام بی‌جان یا موجودات فاقد عقلانیت و خلاقیت است، نحوه تولید علم در این رشته به مراتب با مشکلات بیشتری روبرو است. علاوه بر این مسئله، شناسا و شناخته در تحقیقات علوم اجتماعی هر دو از یک جنس هستند و هر دو نیز دارای استعداد خلاقیت و عقلانیت هستند. به همین دلیل مشکلات تولید علم معتبر در این رشته هرچه بیشتر خودنمایی می‌کند. در نتیجه محققان زیادی برای حل این مشکل انواع متفاوتی از روش‌های کنترل و بررسی ابداع کردند.

روش‌شناسان و فیلسوفان علم در حوزه علوم اجتماعی با توجه به انواع متفاوت روش‌های ابداع شده هنوز انتقادات تندی نسبت به تولید علم در این حوزه ارائه می‌دادند. از جمله این انتقادات از جانب دزین، اتکینسون، هامرسل، لاتر، بورديو و ... مطرح شده بود. همه این محققان و دانشمندان به نقش محقق و تأثیرگذاری وی بر علوم تولیدشده از جانب وی اشاره می‌کردند و معتقد بودند که این رابطه بین شناسای تحقق و شناخته تحقیق مورد ارزیابی مجدد قرار گیرد. در همین راستا آن‌ها معتقد بودند باید علم جامعه‌شناسی با ابزارهای خود، خودش را مورد نقد و بررسی قرار دهد تا از اریب‌هایی که بر آن به صورت بالقوه مسلط است، رهایی یابد. به همین جهت بسیاری از این محققان به روش بازاندیشی در تولید علم اجتماعی اشاره کرده و سعی کردند تا آن را بسط بدهند. با کاربرد این روش محقق علوم اجتماعی در معنای یک محقق علوم اجتماعی قادر می‌شود که بر نحوه تولید علم خود کنترل کاملی داشته باشد و مدام خود را در کنار افرادی که مورد مطالعه قرار می‌دهد، مطالعه و ارزیابی نماید. بدین طریق، علمی که وی تولید می‌کند علمی است که از اعتبار بیشتری برخوردار است چون بررسی وی شامل خود وی نیز می‌شود.

منابع

- بونوینز، پاتریس (۱۳۹۱). درس‌هایی از جامعه‌شناسی پیر بوردیو، (ترجمه جهانگیر جهانگیری و حسن پورسفیر)، تهران: آگه.
- ریتزر، جورج (۱۳۸۴). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، (ترجمه محسن ثلاثی)، تهران: انتشارات علمی.
- کوزر، لوئیس (۱۳۸۷). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی، (ترجمه محسن ثلاثی)، تهران: انتشارات علمی.
- Archer, M. (2003). *Structure, agency and the internal conversation*. Cambridge University Press.
- Archer, M. (2010). *Conversations about reflexivity*. Routledge.
- Archer, M. (2012). *The reflexive imperative in late modernity*. Cambridge University Press.
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Polity Press.
- Bonnewitz, P. (2012). *Premieres lecons sur la sociologie de Pierre Bourdieu / First lessons on the sociology of Pierre Bourdieu*, (Translated to Persian by J. Jahangiri & H. Poursafir). Terhan: Agah Publications. [In Persian].
- Bourdieu, P. (2004). *Science of science and reflexivity*. Stanford University Press.
- Cooley, C. H. (1930). *Sociological theory and social research*. Henry Holt.
- Coser, L. A. (1998). *Masters of sociological thought: Ideas in historical and social context* (Translated to Persian by M. Solasi). Elmi Publications. [In Persian].
- Denzin, N. K. (1997). *Interpretive ethnography: Ethnographic practices for the 21st century*. Sage.
- Haraway, Donna. (1991) *Simians, Cyborgs and Women*. New York: Routledge and Kegan Paul.
- Fries, C. J. (2009). Bourdieu's reflexive sociology as a theoretical basis for mixed methods research: An application to complementary and alternative medicine. *Journal of Mixed Methods Research*, 4(3), 326–348. <https://doi.org/10.1177/1558689809336660>
- Mauthner, N. S., & Doucet, A. (2003). Reflexive accounts and accounts of reflexivity in qualitative data analysis. *Sociology*, 37(3), 413–431. <https://doi.org/10.1177/00380385030373002>

- Mead, G. H. (2015). *Mind, self & society*. University of Chicago Press. (Original work published 1934)
- Ritzer, G. (2005). *Contemporary sociological theory* (Translated to Persian by Mohsen Solasi). Elmi Publications. [In Persian].

